

Ordet fanger

Nils Christie

Kategorier kleber. Omgivelsene ser personene slik som kategoriene sier de er. Og de kategoriserte kan komme til å se seg selv på samme måte, de kan ende opp med den selvforståelse at de er eller bør bli hva kategoriene sier.

Forkortet versjon av foredrag holdt på sikkerhetsseminaret i Trondheim 15. september. En varm takk til Micki Longum og Hedda Giertsen for interessante forberedende samtaler omkring temaet.

Jeg er nettopp kommet tilbake fra et land hvor jeg ikke mestrer innbyggernes språk, og de heller ikke mitt. Så det ble å forelese med tolk, eller hvor tolken manglet gripe til kroppsspråk; pantomime, gestikulasjon, mimikk.

Det er noe fint med slike situasjoner. Å forelese med en god tolk kan være som en dans. Tolken lever seg inn i det man vil si, er nesten foran en selv i enkelte formuleringer og inspirerer til den ytterste konsentrasjon. Men ikke alle er slike. Jeg hadde en hvor mye gikk galt sist torsdag. Han kunne litt, men så stoppet det. Men kanskje det egentlig var bedre, enn med hun som danset. Jeg måtte reformulere hver gang det stoppet opp. Kunne ikke bli i setningen, eller bildet som jeg forsøkte å bygge opp. Måtte finne andre ord og andre bilder. Og selvfølgelig, for dette var i Latin-Amerika, da grep salen inn. Tilrop, språklige forslag, latter og lek, nye forsøk – det ble gruppedans denne gang.

Men fikk jeg sagt hva sies skulle? Jeg tror det. Jeg tror til og med at det ble bedre, fyldigere. Og det ble formulert med ord og på måter som ikke var slitt ut. Jeg kunne jo ikke forutsette noe fellesskap om ordene. Det var ingen enkel felles mening å falle tilbake på. Ordene måtte gjenskapes. De kunne ikke bare sendes avsted for å falle på plass på noe forutbestemt sted hos mottakeren.

Det slo meg under forelesningen i det fremmede land, at her får jeg jo gratis det jeg så ofte strever for å få til i bøker og artikler: Å finne ord som ikke stenger. La meg forklare ved å nevne noen av disse forsøkene.

Kategorier kleber

Noe av det første jeg utgav (Christie, 1960), var boken «Tvangsarbeid og alkoholbruk». En elendig boktittel. Men det kom av at det var noe jeg ikke ville si, noen ord jeg ikke ville bruke. Boken handlet om slike som drakk eller var beruset på offentlig sted, og hva samfunnet gjorde med dem. Men hva skulle jeg kalle hovedpersonene? *Alkoholmisbrukere* kunne jeg selvfølgelig ikke si. Mange av dem var gamle krigsseilere. De hadde vært svært redde. Og så fikk de ikke til et vanlig liv etter hjemkomsten. *Selvmedisinerere* kunne jeg kalt dem. Men det tenkte jeg ikke på, den gangen. *Løsgjengere* kalte staten dem. Det var med hjemmel i løsgjengerloven de ble anbrakt på Opstad tvangsarbeidshus, noen for det meste av det gjenværende livet. I dette landets strengeste fengsel kunne de holdes tre år av gangen for å ha drukket og/eller vist seg beruset på gaten.

«Hvad billigvis og retfærdigvis ikke gaar an at paalegge dem som Straf, det kan der hverken principielt eller praktisk siges noget af Vægt imot, naar forholds-reglen fremtreder som offentlig Forsørgelse af en, der ikke kan eller vil forsørge seg selv,» uttalte Ebbe Hertzberg under et møte i Den Norske Kriminalistforening i 1893. *Alkoholikere* ville jeg slett ikke kalle dem. Jeg visste ikke om de var syke eller drakk mer enn ganske mange andre som drakk. Men de var synlige. De hadde ikke hus. De bodde på herberger, eller på gaten. Der drakk de, og det ble de arrestert for. Jeg endte opp med å

kalle dem *alkoholproblematikere*. Det er en klunnet betegnelse. Men i det minste ikke en betegnelse som meget enkelt kan puttes på plass i ett eller annet ferdiglaget, velkjent klassifiseringssystem.

Vanskelig hadde jeg det også med en annen bok. «Bortenfor anstalt og ensomhet» (1989). Den handler om livet i noen helt spesielle landsbyer i Norge. Mange vil ha hørt litt om dem. Særlig kjent er Vidaråsen; i Trøndelag finnes Jøssåsen, Vallersund, og Kristoffertunet, på Vestlandet finnes Hogganvik. Jeg griper typisk nok til geografien, for å få et inntak til beskrivelsen. Den er ikke stigmatiserende. Men hvordan forklare hvem som bor der?

«Er du helt dum,» sa jeg litt irritert til Mette under en frokost på Vidaråsen, jeg bodde der en periode. «Ja, det er jo derfor jeg er her,» svarte hun kjapt. Et annet minne: Per, litt stor og tung. Tekannen stod hos ham. Jeg var ny på stedet, og trodde jeg skulle hjelpe, men ble diskret hindret. Vi var vel 10–12 ved kveldsmåltidet. Per tok kannen og skjenket til alle. Ikke en dråpe gikk til spille. Per hørte hjemme i det som den gang het HPVU-omsorgen. Dessuten var han blind.

Åndssvake står det noen steder skrevet. *Mentalt tilbakestående* står det andre steder. Eller *retarderte*. Jeg minnes bryllupet til Tom og Marit på Vidaråsen. Tom holdt tale for bruden. «Jeg har lett og lett,» sa han. «Og så fant jeg henne her, i Selma Lagerlöfs hus.» Det var der de begge hadde bodd, og der bor de fortsatt, sammen.

Kategorier kleber. Omgivelsene ser personene i kategoriene slik som kategoriene sier de er. Og de kategoriserte kan komme til å se seg selv på samme måte, de kan ende opp med den selvforståelse at de er eller bør bli hva kategoriene sier.

Forståelsen av dette er ivaretatt i landsbyenes grunnlov. Der står skrevet: «Formålet med disse stedene er å skape sosiale ... former som ivaretar den enkeltes og fellesskapets vel. Her lever mennesker med forskjellige evner og handikap. Enhver skal med sitt særpregede vesen kunne delta i en felles livsform. Begrepene 'pasient' og 'behandler' er ikke relevante.»

Ikke desto mindre tvinger det seg noen skiller inn i landsbyene, men da alltid med innebygget motstand. De to ord som brukes mest er «landsbyboer» og «medarbeider». Landsbyboerne, det er for det meste dem som ikke ville klare seg på egen hånd. De fleste av dem får en eller annen form for bidrag fra stat eller kommune. Medarbeiderne er de som forventes å klare seg. Forskjellene blir mindre jo lenger man oppholder seg i landsbyene. Idealet er at alle blir landsbyboere.

Jo lenger jeg bodde i landsbyen, jo mer jeg forstod, jo vanskeligere ble det å finne ordet. Det ene ordet som skulle si hvem de var, de som bodde der. Det er derfor det er fint i fremmede land med litt haltende oversettere. Man kan ikke bruke de enkle, ferdige ord. Man må si mer, lage bitte små historier, beskrive via hendelser fremfor å fremføre samlende karakteristikker.

Ord er farlige

Ord er farlige, men samtidig trenger vi dem. Vi kan ikke tenke, heller ikke være, uten kategorier med navn på. Men samtidig må vi ut av dem, ut av så mange av dem som vi våger. Mannen som vil være kvinne, kvinne også. Tenåringen som vil tenke som en voksen. Som en voksen også. Den gamle som vil fortsette sitt liv og ikke nøytraliseres ved antagelser om avfeldighet. Kategorier kan støtte oss, og binde oss. Jeg har en venn med cerebral parese. Han er ofte plaget av at folk snakker så høyt til ham, nærmest roper. Et klassisk kategorimistak. Om han går dårlig, hører han vel dårlig også. Men det er jo greit at folk vet han går dårlig. Så får han en støttende arm over gaten.

Vi trenger ord på og om hverandre, og vi trenger dem mer nå enn før. Man er oftere sammen med fremmede. Møtet med fremmede betyr møte med folk som ikke har forhåndsforventninger, verken forventninger som er basert på slekt, eller på personlighet. Man begynner på en måte hvert samvær på

bar bakke. Og så en ting til: Mens slektsamfunnet kunne forvente at man skulle bli som mor og far, vil en del av forventningene i vår tid være at man *ikke* skal bli som mor og far. Man skal utvikle seg, man skal bli noe annet, helst noe mer enn forfedrene. I større grad enn tidligere omgitt av ukjente, og med en grunnleggende tro på utvikling i fremskrittets navn, der svekkes de gamle oppskrifter, og nye må finnes.

Motviljen mot klebende ord

Motviljen mot de store klebende ord gjelder også for kjerneområdet i mitt eget fag, kriminologien. Jeg har vært professor i dette faget det meste av livet. Noen vil kanskje si at jeg har foretatt et faglig selvmord i siste bok. Jeg sier her: «Kriminalitet finnes ikke». Handlinger med den mulighet at de kan sees som kriminelle, er som en uendelig naturressurs. Vi kan ta ut litt av dette i form av kriminalitet, eller vi kan ta ut mye. Handlinger er ikke, de blir, deres mening skapes gjennom sosialt liv. Å klassifisere og evaluere er kjerneaktiviteter for mennesker. Verden kommer til oss som vi konstituerer den. Det som gis den mening å være kriminalitet, er et produkt av historiske, kulturelle sosiale og mentale prosesser. For alle handlinger, inkludert dem som sees som uønskede, er det mengder av mulige forståelsesmåter: dårlige, gale, onde, forfeilet ære, ungdomsbravader, politisk heroisme – eller kriminalitet. De «samme» handlinger kan derved møtes gjennom en rekke parallelle systemer som rettsvesen, psykiatri, skolevesen, teologi. Dette er ingen immoralsk posisjon. Min verden er fylt med verdier som må beskyttes. Men handlingskravet minsker ikke betydningen av innsatsen for å forstå hvordan handlinger får sin mening, og drøftelse av hva som kunne være fornuftige tiltak i den forbindelse.

Handlinger er ikke. De blir. De gis mening. Mer mening jo mer vi vet. I denne sammenheng er juristene reduksjonister. De gir oss ferdigprodusert vare. Jurister er trent til å se bort fra det meste når de skal dømme i straffesaker. Det er viktig, og riktig at de gjør dette. De administrerer straffen, et onde ment som et onde – den tilsiktede pine. De må passe på rettferdigheten, at like saker behandles tilnærmet likt. Men det kan de jo ikke få til annet enn ved bare å se på et begrenset utsnitt av virkeligheten. Men dette skaper samtidig forenklinger som strider mot andre humanistiske verdier. Det er derfor mange blant oss vil begrense bruken av straffedomstolene og hvor det er mulig, anvende meglings isteden. Ved meglings er det mulig å ta med langt mer i forståelsen og vurderingen av hva de uønskede handlingene innebærer.

Kriminalitet finnes ikke. Jeg holdt foredrag om dette på Radiumhospitalet litt tilbake i tid. På første benk satt professorene, bakover satt assistentlegene. En av professorene, eller kanskje han var overlege, ble meget indignert. «Latterlig, det er jo som å si at kreft ikke finnes». «Ja», sa jeg. Jeg vet jo intet om kreft, men det er vel ofte slik at ord kan virke stengende. Kanskje er det slik at mange fenomener nå hopper seg opp bakom det ene ordet, og at det kan virke stengende på fantasien å samle det hele bak det ene litt slitte ord. Første rad var fortsatt indignert, men bak i salen så jeg flere nikkende assistenthoder.

Kriminalitet finnes ikke. Men finnes sykdom?

Problemet er selvfølgelig det samme. Kriminalitet er et ord vi setter på handlinger. Jeg mener ordet har uheldige bivirkninger og vil derfor bruke det minst mulig. Det er derfor jeg kaller den siste boken min «En passende mengde kriminalitet». Hovedtanken er hvordan vi kan få konstruert det sosiale liv slik at det ikke blir uomgjengelig nødvendig å bruke strafferettsvesenet i så stor grad som i dag.

Fortellingen om hvordan de andre er må bli en hel fortelling. Hvis psykiatere og psykologer skal hjelpe oss, må de bli «story-tellers»

Jeg vet intet om ADHD og lignende tilstander det er satt tilsvarende bokstaver på. Men jeg minnes en fjortenåring jeg engang i urtiden traff på toget hjem fra Hamburg. Han hadde vært til sjøs et halvt års tid. Nå skulle han, etter en overnatting på Reperbahn, hjem til mor i Mandal. I seilskutetiden kunne vel litt ville krabater vært spesielt godt egnet, øverst i masten når seil skulle reves. Tordenskiold ville likt å ha dem med. Kanskje ville han ha kjent seg igjen. Noen er en pest og en plage i ungdomstiden. Noen fortsetter som pest og plage, om ikke det sosiale systemet er av den typen som gir plass til slike.

På ny kommer ordene inn i bildet. Jeg kan jo ikke helt la vær å tenke i analogi med resonnementene om kriminalitetsbegrepet, at det kan vise seg lite fruktbart å sette klebende ord på kompliserte tilstander. Spørsmålet blir: Gjør vi ved de antatt sykelige tilstander tilstrekkelig for å legge forholdene til rette slik at handlingene kunne oppfattes på *andre måter, gis andre meninger*? Kunne det hende at ordene, og medisinene, blokkerer innsats for andre løsninger? Mer hopping på isflak, mindre styring i barnehager, mer barn i arbeid framfor skole? I Morgenbladet 9.–15. juli 2004 leser jeg at omlag fem prosent av alle barn i skolealderen har ADHD. Halvparten av disse trenger medisinsk behandling, sier overlege Pål Zeiner, en spesialist på saken. Rosenqvist og Rasmussen (2003, s. 225) mener at tilstanden er betydelig underdiagnostisert, og angir et estimat på to til fire prosent hos barn.

De antatte psykopater er en annen gruppe det er naturlig å si noe om i denne sammenheng. Lenge var det stille om psykopatene i Norden. Bo Gerle hadde kanskje et ansvar for dette. Han utgav i 1947 boken «Psykopatibegreppets bankrutt». Men nå er denne boken forsvunnet fra litteraturlistene og psykopatene tilbake for fullt, tilbake sammen med rettspsykiaterne.

For å forberede meg til dette møtet grep jeg til litteraturen. Blauw og Sheridan (2002) ser ut til å være et representativt verk. *Psychopaths heter boken*. Jeg forstår av kapittelet til Hart og Hemphill i dette verk at psykopatene finnes i stort antall i fengslene våre, ved vide definisjoner gjelder det nesten alle, ved snevrere er i det minste en av fire som psykopat å regne. Rasmussen og Rosenqvist har dette å si om samme tema:

«Man antar at psykopater utgjør cirka en prosent av befolkningen, mens cirka 20–25 prosent av fengselspopulasjonen vil være psykopater (Hare & Hart, 1992). Disse antas å være ansvarlig for over halvparten av all alvorlig kriminalitet.» (s. 201s)

Jeg leser hva som skrives om disse psykopatene, og undrer meg nok litt over hvor mange slike mennesker som psykiaterne mener å møte, mens jeg nesten ikke har sett slike i mitt nokså lange faglige liv. Hart og Hemphill (2002) beskriver dem slik:

«Interpersonally, psychopathic individuals are arrogant, superficial, deceitful, and manipulative. Affectively, their emotions are shallow and labile. They are unable to form strong emotional bonds with others and are lacking in empathy, anxiety, and guilt. Behaviourally, they are irresponsible, impulsive, sensation seeking, and prone to delinquency and criminality» (s. 16).

Under lesingen undres jeg meg nok også litt over hvorfor man ikke foretar lignende undersøkelser blant arbeidsgiverforeningens medlemmer. Jeg tenker på undersøkelser blant dem som slanker bedrifter så tusener blir ledige og aksjene stiger og de selv blir rikt lønnet med opsjoner og millioner. Eller som lønnes rikt ved å flytte firmaer som fortsatt lønner seg til lavlønnsland hvor de lønner seg enda bedre. Særlig en beskrivelse hos Hart og Hemphill (2002) gjør denne tanke nærliggende. De sier:

«Psychopathic offenders relate to other people primarily as status objects rather than as love or attachment objects ... Another characteristic included in this symptom facet is lack of empathy. Lack of empathy is the tendency to be uncaring of others, or the tendency not to appreciate others feelings, especially the impact of one's own behaviour on them» (s. 24–25).

Fortellinger om andre

Jeg forstår godt, at det i et samfunn hvor vi kjenner hverandre mindre og mindre – som totale mennesker – oppstår behov for noen som forteller oss hvordan de andre er. Men dette er jo samtidig en situasjon som krever den ytterste årvåkenhet. Fortellingen om hvordan de andre er må bli en hel fortelling. Hvis psykiatere og psykologer skal hjelpe oss, må de bli «story-tellers». Ellers blir de bare funksjonærer, hjelpere for rettspersonellet ved å sette enkle ord på kompliserte liv.

Det finnes interessante likheter i tenkemåten innen rettspsykiatri og strafferett. Begge har en reduksjonistisk tilnærming. Mest ekstremt møter man dette innen strafferetten i land hvor de har innført såkalte straffutmålingstabeller. Det dreier seg om detaljerte instruksjoner om hvordan de enkelte handlinger skal vurderes, og så er det bare å slå opp i en tabell. La meg eksemplifisere Jeg henter beskrivelsen fra s. 140–142 i *Kriminalitetskontroll som industri* (Christie, 2000).

Utgangspunktet er en matrise. Nedover til venstre er angitt lovbruddsnivå, bortover til høyre er antall tidligere straffer. Innmaten i tabellen angir hvor mange måneders fengsel dommeren skal idømme. Hvis det f.eks. dreier seg om innbrudd, sier regelverket at utgangspunktet skal være lovbruddsnivå 17. Hvis innbruddet impliserer mer enn minimal planlegging, øk med to nivåer, altså til 19. Hvis tapet overstiger 2 500 dollar skal nivået økes ytterligere, helt opp til 8 nivåer på topp, og så skal det ytterligere økes om våpen ble bruk eller stjålet. Bortover til høyre gis poeng for tidligere lovbrudd, om det skjer mens man er ute på permisjon eller prøve, og om det er kort tid siden forrige soning. Tabellene er bydende i lovs form. Saker som ikke er dømt som tabellen sier, blir umiddelbart anket. Dommere protesterer og sier at deres innsikter er fullstendig overflødiggjort. Flere har sagt opp. Det forstår jeg godt. Straffutmålingen kunne like godt vært utført av deres sekretær. (Katja Franko Aas (2005) har i en viktig doktoravhandling gått grundig inn på hva denne type tabeller sier om vår tid.)

Men om man nå går fra juristenes straffutmålingstabeller til psykiatriens diagnosetabeller, finner man interessante likheter mellom disse to store profesjoner. Hos Blaauw og Sheridan vrir det med slike tabeller. Skårer man 20 poeng, er det nok rimelig å tro at en psykopatidiagnose er rette ordet. Skårer man 40, er saken klinkende klar. Så vidt jeg forstår litteraturen, er det heller ikke helt nødvendig at psykiater eller psykolog snakker med angjeldende. Som i domstolene, kan det kanskje være tilstrekkelig at kontorpersonalet overtar utfyllingen av skjemaene og utregning om psykopati foreligger.

Sammenhenger, ikke samleord

Jurister, psykologer og leger er farlige personer, særlig sammen.

- 1. De er trent til å sette ord på bestemte handlinger, og på personene som utøver disse handlinger.
- 2. De er autorisert til å anvende disse ordene.
- 3. Ordene autoriserer andre til å anvende makt mot dem som får disse ordene på seg.
- 4. Ordene er tunge å vaske av. To profesjoner i samspill om å si hvem jeg er. Da er jeg vel slik.

Rasmussen og Rosenqvist (2003) sier:

«Det er uheldig når begreper som er internasjonalt kjent og strengt definert, også har betydning i upresis dagligtale. Spesielt uheldig er det i dette tilfellet, der psykopatibegrepet blir brukt som et skjellsord. Det faktum må imidlertid ikke hindre oss i å forholde oss til begrepet vitenskapelig.» (s.199)

Jeg må nok innrømme at jeg har betydelige vanskeligheter med å forstå at en legende virksomhet kan se helt bort fra den sosiale ramme om virksomheten.

Og hvordan vil jeg ha det?

Jeg vil ha maktens psykologiske og medisinske utøvere nærmere de humanistiske fag. Ganske spesielt vil jeg ha dem nærmere den litterære form. I dette perspektiv vil jeg at leger og psykologer skal skrive noveller om dem de i rettsvesenets tjeneste nå beskriver ved hjelp av diagnoser. Føle seg fram til hvem den annen er. Gjengi det i en form som er gjenkjennelig og ikke med enkle nedverdiggende ord basert på tabeller.

Men det blir så uklart, det blir ikke standardisert, vil psykiaterne si. Og jeg vil svare: Ja, uklart som det gode dikt. Nettopp gjennom klarheten noe å gå videre med. Ikke stengende, ikke klebende, ville Sartre ha sagt, men åpne gjennom klarhetens muligheter for videre vekst. Kanskje vi skulle strebe henimot å etablere sosiale systemer med et maksimum av ambiguitet med hensyn til hvem vi er – og hvem andre er. Gjenskape oss selv og andre som mysterier.

Men det ville jo ikke strafferettsvesenet ha nytte av!

Jo, det ville være meget nyttig for dette vesen. Det ville gi ansvar tilbake hvor ansvar bør ligge. Hos dommeren. Han ville ikke få enkle svar, men møte hele, kompliserte mennesker. Han ville ikke få stengende ord mellom seg og de menneske han skulle bestemme over. Han ville møte hele mennesker. Da ville han få det vanskeligere, men også mer utfordrende. All erfaring tyder på, at jo nærmere mennesker kommer til hverandre, jo tyngre er det for dem å påføre hverandre lidelse, den tilsiktede pine. Jeg fant det i min studie av fangevoktere i konsentrasjonsleire helt tilbake til 1952/53. Milgram (1965) fant det i sin studie av menneskers villighet til å gi mennesker elektriske støt om de fikk beskjed av forskere om å gjøre dette. Vi ser det fra de helt ferske eksemplene på fangervokteratferd i fengslene i Irak hvor vokterne er trent til å se fienden som monstre.

Og så et siste moment. Vår tid er preget av mangel på oversikt over hvem vi er og hvor vi går. Det er sammenhenger vi trenger å bli kjent med, ikke samleord uten annet formål enn at makten skal kunne gjøre noe med noen av oss.

Referanser

- Blaauw, E., & Lorraine S., (2002). *Psychopaths. Current international perspectives*. Gravenhage: Elsevier.
- Christie, N. (1960). *Tvangsarbeid og alkoholbruk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Christie, N. (1989). *Bortenfor anstalt og ensomhet. Om landsbyer for usedvanlige mennesker*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Christie, N. (2000). *Kriminalitetskontroll som industri. Mot GULAG, vestlig type*. (3. rev. utg.) Oslo: Universitetsforlaget.
- Christie, N. (2003). *En passende mengde kriminalitet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Gerle, B. (1947). *Psykopatibegreppets bankrutt*. Gleerups, Lund.
- Milgram, S. (1974). *Obedience to authority: an experimental view*. Tavistock, London.
- Rosenqvist, R. & Rasmussen, K. (2001). *Rettspsykiatri i praksis*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Aas, K. F. (2005). *Sentencing in the age of information*. London: Glasshouse.